

קלון קריין 'שמע' אלוניסתיין

יהודים, נכרים וחכמת
יוונית בקיסריה

סוגיות יוונית ויוונית בארץ-ישראל הצטמצמו בדרך כלל לדיון בשאלה כמה יוונית בארץ-ישראל היהודית ואף בשאלה כמה יוונית בארץ-ישראל היהודית.¹ דומה שאף סוגיות אלה דינן שתבותרנה לבתרים הרבה, שהרי אין דין אחד לכל חכמינו ז"ל – לא בהכרח דין אחד לתנאים ולאמוראים, לחכמים שישבו בעיירות יהודיות ולא להאלה שדרו אלה בצד אלה עם נכרים בערים מעורבות, ולא כל שכן לענפים השונים של חכמת יוונית. כנרמז בראש דברי, סוגיות היוונית והיוונית נדונו מלכתחילה בנפרד ורק לאחר זמן שוכנו תחת קורת גג אחד. אשר לפרטים, נראה שנכון יהיה לנהוג בהם ראשון ראשון ואחרון אחרון ולהתקדם בדרך לימודנו. על כל פנים סבורני שהשאלה הראשונה שהייבים אנו לשאול בהקשר של כמה יוונית וכמה יוונית בארץ-ישראל היהודית, היא כמה יוונית וכמה יוונית בארץ-ישראל הנכרית, שהרי גלוי וידוע שהשפעות היווניות על התרבות היהודית בארץ מקורן בסביבה הנכרית בת הזמן. כל עוד לא נברר לעצמנו ברר היטב מאילו מקורות עשויות היו לנבוע השפעות אלה ודאי שלא נוכל לדון בפרות שהשפעות אלה הצמיחו.

נוסח הרצאה שהרצאתי בחיפה בכינוס על יהודים ונכרים בארץ-ישראל בשנת 1995; הוספתי קצת הערות ועדכנתי לפי המתבקש.

1 ראו: ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ג. ספר זה הוא עיבוד של שני ספרים קודמים של S. Lieberman, *Greek in Jewish Palestine*, New York 1942; idem, *Hellenism in Jewish Palestine*, New York המחבר: 1960. ראו גם: idem, 'How Much Greek in Jewish Palestine', A. Altmann (ed.), *Biblical and other Studies*, Cambridge, Mass. 1963, pp. 123-141 (= idem, *Texts and Studies*, New York 1976, pp. 216-234); L. Feldman, 'How Much Hellenism in Jewish Palestine?', *HUCA*, 57 (1986), pp. 83-111

דומה שחכמי קיסריה, ורבי אבהו בראשם,² משמשים יותר מאחרים דוגמה של השפעות יווניות. הביטוי המובהק ביותר להשפעות אלה הוא המובאה בכותרת דבריי: 'רבי לוי בר חיתה אזל לקיסרין, שמע קלון קריין שמע אלוניסתיין' [רבי לוי בר חיתה הלך לקיסריה, שמע קולם קוראים שמע יוונית], ומאלפת במיוחד אמירתו של רבי יוסי שם: 'מי שאיגו יודע לקרות אשורית לא יקרנה כל עיקר? אלא יוצא בכל לשון שהוא יודע'.³ נראה שבין תושבי העיר היו לא רק יהודים דו-לשוניים אלא גם כאלה שיוונית הייתה שפתם היחידה. על היכרות מעמיקה עם הלשון היוונית ועם אמנות הנאום שלה, עד כדי דברי שניגה המבוססים עליהן, מעידים כנראה כמה דברים המיוחסים לרבי אבהו, וביניהם זה על שלשה ליטירין, היינו רטורים (נואמים), טוב ילד, טוב למד ותרשיש, שמות שונהגים לפרשם כמרמזים בדרך השניגה ל-Eutokos, Eumathes, Thalassos.⁴

אין תמה אפוא שרבי אבהו מייחס לרבי יוחנן את ההיתר לאדם ללמד את בתו יוונית, 'מפני שהוא תכשיט לה'. דברי רבי שמעון בר ווה, אשר מכחיש את הייחוס וטוען שהוא אינו בא אלא להצדיק את רצונו של רבי אבהו ללמד את בנותיו יוונית,⁵ אך מחזקים את הדעה בדבר קשריו של רבי אבהו לתרבות היוונית. אבל כאמור אינני בא להרחיב כאן בעניין תרבותם היוונית של חכמי קיסריה, והשאלה שאני מבקש לבדוק היא שאלה מקדימה - מה היה הרקע היווני של תרבותם, היינו מגיין יכלו לשאוב חכמת יוונית, אם אכן שאבוה.

כידוע הורדוס יסד את קיסריה כעיר נכרית, ושם הקיסר שנקרא עליה קשור בפולחן שנערך לכבודו במקדש שעל הים;⁶ החגיגות שנחוגו עם ייסודה, והמתוארות בפרוטרוט אצל פלוטיוס יוספוס,⁷ היו בעלות אופי הלני מובהק. לא ייפלא אפוא שמוזמן מוקדם למדי יצא שמה של קיסריה כמבצר הלשון היוונית והתרבות היוונית - שבה כזה על כל פנים העטיר עליה אפולוניוס איש טיאנה, אם אכן ראוי לתת אמון בייחוס דברים לו על ידי פילוסטרטוס.⁸ את ההתנגשויות בין תושביה הנכריים של העיר לבין אוכלוסייה היהודים, התנגשויות שהיו בין הגורמים שהובילו לפרוץ המרד הגדול,⁹ יש

L.I. Levine, 'R. Abbahu of Caesarea', J. Neusner (ed.), *Christianity, Judaism and other Greco-Roman Cults*, 2 IV, Leiden 1975, pp. 56-76

3 ירושלמי, סוטה ז, א (כא ע"ב).

4 ירושלמי, מגילה ג, ב (עד ע"א). השווי: ליברמן (לעיל, הערה 1), בספרו העברי, עמ' 17 וההפניות שם.

5 ירושלמי, פאה א, א (טו ע"ג).

6 E. Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ*, I, rev. and edited by G. Vermes & F. Millar, Edinburgh 1973, pp. 304-306; II, 1979, pp. 115-118; K.G. Holm et al., *King Herod's Dream: Caesarea on the Sea*, New York & London 1988, pp. 55-106, 106-154. אהובו של הדריאנוס, וקשור אף הוא בפולחן הקיסר. ראוי: B. Sagnac, 'Notes archéologiques', *RB*, 13 (1904), p. 84, no. 2

7 Josephus, *Antiquitates Iudaicae*, ed. B. Niese, Berlin 1955, IV, pp. 24-25. 141-136. טז, המכתב המיוחס לאפולוניוס איש טיאנה אל חברי מועצת העיר קיסריה, שבו הוא משבח את ההלניזם של העיר ואת השימוש ביוונית בכתובות בה: Philostratus, *The Life of Apollonius of Tyana*, epistle 11, *LCL*, II, pp. 416-418. דיון באותנטיות של המכתב ראוי: R.J. Penella, *The Letters of Apollonius of Tyana: A Critical Text with Prolegomena, Translation and Commentary (Mnemosyne Supplement, 56)*, Leiden 1979, pp. 23-29

8 ראו: "ל לוי", 'הסכסוך היהודי יווני בקיסריה במאה הראשונה לספירה', א' כשר (עורך), המרד הגדול, הסיבות והנסיבות לפריצתו, ירושלים תשמ"ג, עמ' 173-194; א' כשר, 'בעית האיטופוליסאה בקיסריה הימית', שם, עמ' 204-195.

לראות לא רק מזווית הראייה היהודית, היינו כגילויים של שנאת ישראל, אלא אף מנקודת ראותם של הנכרים, כגילויים אמתיים של מסירות לתרבות השלטת ושל מורת רוח מגוכחותו של מרכיב אתני-תרבותי אשר היה בעיניהם טלאי זר ומפריע במארג תושבי העיר. העלאתה של העיר בידי אספסיינוס לדרגת מושבה רומית¹⁰ בוודאי לא היה בה כדי לפגום באופיה ההלני, אם כי יש רמזים לכך – ודנתי בדבר במקומות אחרים¹¹ – שהדבר הרחיב את לימוד השפה הלטינית והשימוש בה בעיר. ואכן שנים מעטות בלבד לאחר הפיכתה לקולוניה מתועד בה רטור לטיני בשם פלוויס אגריפא.¹² מגמה זו הגיעה לשיאה מאוחר יותר, עם ייסוד בית ספר למשפט – משפט רומי – בקיסריה, וכמובן יש לזכור שלימודי המשפט היו בעיקרו של דבר לימודי טקסטים משפטיים. אלה היו יודעים ונפוצים אפוא בקיסריה. אין ספק שכמו השפה היוונית וספרותה גם הלטינית וספרותה יכלו לשמש רקע לחכמינו.¹³ זאת ואף זאת, ליהודי קיסריה הייתה הזדמנות להתוודע ללשון הלטינית לא רק כלשון של צבא ומנהל, אלא גם כלשון של תרבות וספרות.

ידיעותינו המוצקות על חיי הרוח היווניים ואנשי רוח יוונים בקיסריה מבצבצות ועולות במאה השלישית, מתרבות במאה הרביעית ומתמעטות בשלהי העת העתיקה. העובדה שיש חפיפה משמעותית בין תקופת הפריחה של חכמת יוונית בעיר, כפי שהיא משתקפת בעדויות שבידינו, לבין תקופת פעילותם של חז"ל בה אך מגבירה את הצורך לתאר ולתעד את פריסתה של חכמה זו. אתחיל בעדויות נוצריות, מפני שבמקרה שלפנינו הן מקדימות בחלקן את הפגניות. בגלל הקרע בין היהדות לבין הכנסייה קשה כמובן להניח שהיו השפעות נוצריות ישירות על יהודים, ואולם אני מבקש להביא כאן את העדויות הנוצריות שלפנינו בעיקרו של דבר כעדות עקיפה לתרבות היוונית, שהיא גם רקעה של הנצרות. עדות מעניינת על תרבותה של קיסריה במחצית הראשונה של המאה השלישית היא סיפורו של תאודורוס, שנודע לימים בשם גרגוריוס תאומטורגוס.¹⁴ תאודורוס נולד בערך בשנת 213 בנאוקיסריה שבפונטוס, ובא לקיסריה הימית עם אחותו וגיסו, עוזרו של נציב פליטיסטינה. כאן הוא למד לטינית, וכאשר חשקה נפשו בלימודי המשפטים תכנן לעקור לבריטוס (ביירות), ללמוד בבית הספר למשפטים שם. חייו שונו אחר מפגשו עם אוריגנס, ולבסוף היה

10 פליניוס, תולדות הטבע ה', 69; Plinius, *Historia Naturalis*, I, ed. C. Mayhoff, Leipzig 1933, pp. 389-390; 69; *Digesta*, 50.15.8.7; 50.15.1.6. eds. T. Mommsen & P. Krueger, Berlin 1908¹¹, p. 908, א, עמ' 118.

11 י' גייגר, 'הלשון הלטינית בארץ-ישראל הרומית', קתדרה, 74 (טבת תשנ"ה), עמ' 5-6; J. Geiger, 'How Much Latin in Greek Palestine?', H. Rosén (ed.), *Aspects of Latin: Papers from the Seventh International Colloquium on Latin Linguistics, Jerusalem, April 1993*, Innsbruck 1996, p. 41. הפרסום הצפוי בקרוב של הכתובות מקיסריה ודאי יעסוק בסוגיה זו בהקשר של הממצא העשיר של כתובות לטיניות מן העיר.

12 שם.

13 השו': L.I. Levine, *Caesarea under Roman Rule (Studies in Judaism in Late Antiquity, 7)*, Leiden 1975, p. 39.

14 פרטי חייו של גרגוריוס תאומטורגוס (=Thaumaturgos = מחולל הנסים) ידועים לנו מנאום השבח שלו לאוריגנס *The Ante-Nicene Fathers*, VI, eds. A. Roberts & J. Donaldson, Grand Rapids, PG, X, col. 1051-1104; PG, X, col. 973-988; וממכתבו של אוריגנס אליו (PG, XI, cols. 88-92). כל העדויות על חייו ראו: P. Brown, *The Making of Late Antiquity*, Cambridge, MA. & London 1978, pp. 71-72; וראו עליו למשל: P. Brown, *The Making of Late Antiquity*, Cambridge, MA. & London 1978, pp. 71-72; ולאחרונה: F. Millar, 'The Greek East and Roman Law: The Dossier of M. Cn. Licinius Rufinus', *JRS*, 89 (1999), pp. 106-108.

ל'מחולל הנסים' ולבישוף של עיר הולדתו, אולם לענייננו חשוב שלכל הפחות חלק מהשכלתו רכש בקיסריה. אגב כך מן הדין להזכיר נוצרי מפורסם אחר, בן המאה הרביעית, אשר קיבל את ראשית השכלתו בקיסריה, הרי הוא אב הכנסייה הקפדוקי הגדול גרגוריוס מזויאנוס.¹⁵ אין ספק כי הדמות החשובה ובעלת ההשפעה הרבה ביותר בתאולוגיה הנוצרית של המאה השלישית הוא אוריגנס, אשר נולד בערך בשנת 185 באלכסנדריה של מצרים ונאלץ לעקור בשנת 231 לקיסריה; הוא שהה בקיסריה זמן מה כבר כחמש-עשרה שנים קודם לכן, בשעת הרדיפות הקשות שבעיר הולדתו. קיסריה הייתה ביתו ומרכז פעילותו משנת 231 ועד שנאסר והומת, ככל הנראה בצור, עשרים שנה מאוחר יותר, בימי הרדיפות של דקיוס, אם כי הוא יצא ממנה כמה וכמה פעמים למסעות בענייני הכנסייה. כמובן אין זה המקום לדון בהגותו וביצירתו הענפה של אוריגנס, ואסתפק על כן באזכור שני היבטים הנוגעים לענייננו – השכלתו הלא-נוצרית, הקלסית, של אב הכנסייה וקשרי יצירתו עם קיסריה. ככל שדיעצתנו מגעת אוריגנס הוא אב הכנסייה הראשון אשר היו לו קשרים אישיים הדוקים עם ראש אסכולה פילוסופית, אמוניוס,¹⁶ והשפעת ההגות הנאופלטונית עליו הייתה מכרעת בעיצוב משנתו. אשר ליצירתו, חלק נכבד ממנה נתחבר בקיסריה, ולקראת סוף המאה אסף הפרסביטר מפפילוס את כתביו של אוריגנס והעתיקם בידו בקיסריה; הודות לכך יש בידינו רשימות של יצירותיו אצל אוסביוס ואצל היירונימוס.¹⁷ מפפילוס הוא האחראי לייסוד הספרייה של העיר, אחת המעטות בפרובינקיות שיש בידינו עדויות עליהן. לפי אינדורוס אסף מפפילוס קרוב ל-30,000 מגילות בספרייתו. אינני עוסק כאן בהשכלתם היוונית של חכמי קיסריה אלא אך ורק בתנאים שהיה בהם כדי לאפשר השכלה כזאת, וברור שספרייה מעין זאת, שהוקמה בערך בימי נעוריו של רבי אבהו, היה בה כדי לאפשר לרכוש השכלה יוונית מקיפה ומעמיקה.¹⁸

פרוטומה של אולימפידורוס שנמצאה בקיסריה (ראו הערה 18)

ברי שפעילותו של אוריגנס בקיסריה, אף כי לשם שמים הייתה, הייתה קשורה בשל אופיה בחבל טבורה בחכמה יוונית ובראש ובראשונה בפילוסופיה יוונית, חכמה ופילוסופיה אשר במידה רבה נשאבו מספרים ומעידות על כן באופן ברור ביותר על הסביבה התרבותית של קיסריה

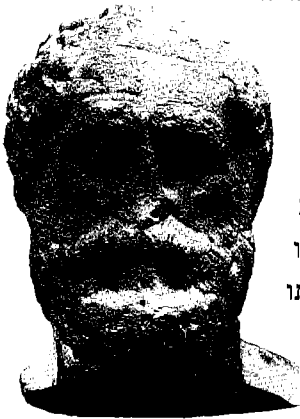
15 כל העדויות על חייו ראו: PG, XXXIII, cols. 147-242, ולענייננו עמ' 163-165; העדות העיקרית היא השיר על חייו' 2.1.11 במניין שיריו, וראו: G. Misch, *A History of Autobiography in Antiquity*, II, London 1950, pp. 600-624; T. Cummings, "Towards a Critical Edition of the *carmen de vita sua*", *Studia Patristica, Texte und Untersuchungen*, 1965

16 פורפיריוס אצל: אוסביוס, תולדות הכנסייה ו, 8-19.5 (תרגום עברי: ד' רוקח, היהדות והנצרות בראי הפולמוס הפאגאני, ירושלים תשנ"א, עמ' 142).

17 אוסביוס, תולדות הכנסייה ו, 24, 28, 32, 198, Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, ed. W. Bright, Oxford 1881, pp. 201, 203-204; Hieronymus, *De Viris Illustribus*, 75, ed. C.A. Bernocelli, 75; היירונימוס, על אישים נודעים (Freiburg i.B. & Leipzig 1895, p. 38); הנ"ל, איגרות 33, 34.1, idem, *Epistulae*, II, ed. J. Labourt, Paris 1951, pp. 38-45

18 ספרייה לא הייתה רק מקום לקריאת ספרים, אלא אף לפעילויות תרבותיות שונות ולהרחבת הדעת בכלל, והכילה בין השאר דיוקנאות של סופרים והוגים; על פרוטומות כאלה בקיסריה ראו: J. Geiger, 'Die Olympiodorbüste aus Caesarea', *ZDPV*, 113 (1997), pp. 70-74; קרנאדס (Carneades), ראו: R. Gersht, 'Three Greek and Roman Portrait Statues from Caesarea Maritima', *Atiqot*, 28 (1996), pp. 99-103

בתקופה הנדונה. יתרה מזאת, כבר מזמן עמדו על יחסי אוריגנס והיהודים,¹⁹ היינו מה למד ושאב אב הכנסייה מן היהודים ומכתביהם. מכל מקום אין כל בתחן שהשפעה הייתה לחלוטין חד-סטרית, היינו שאוריגנס רק הושפע מסביבתו, וודאי שהוא ובני חוגו תרמו לחכמה יוונית בקיסריה ולא רק לעניינים נוצריים מובהקים.

פרוטומה של הפילוסוף קרנאדס שנמצאה בקיסריה (ראו הערה 18)

הדמות האינטלקטואלית המרכזית בחייה של קיסריה במאה הרביעית היא תלמידו של פמפילוס, אשר אף קרא את עצמו על שם רבו אוסביוס פמפילי.²⁰ אין זה המקום לדון בחלקו של אוסביוס במאבקים הכנסייתיים של דורו ובמעמדו בימי קונסטנטינוס, אולם תרומתו האדירה בעיצוב ההיסטוריוגרפיה הכנסייתית היא מן הסתם פרק חשוב גם בתולדות הספרות היוונית.²¹ מעיונים בכתביו ניתן כמובן לעמוד על השכלתו היוונית ועל תרומתו לתרבות היוונית הכללית. אגב כך אוכיר גם את השכלתו הלטינית, שנדונה במקום אחר.²² אשר להיסטוריוגרפיה הכנסייתית יש להזכיר כמובן את גלסיוס, בישוף קיסריה בשלהי המאה הרביעית, אשר חיבר אף הוא חיבור ממין זה.²³

הן פמפילוס הן מאוחר יותר אפפיאנוס (Apphianus), לימים בישוף קיסריה ועד אמונה בשנת 306, ואחיו איידסיוס (Aedesius) יצאו לביירות ללמוד שם לימודי משפטים, ודאי לאחר שהשלימו את השכלתם הכללית בקיסריה. ברור שבתקופה שלפני קונסטנטינוס לא ניתן היה לרכוש השכלה זו בבתי ספר נוצריים, והעדות שבידינו היא אפוא עדות, אמנם עקיפה, על החינוך וההשכלה היווניים בקיסריה.²⁴

ואולם למרות תרבותם היוונית המובהקת של אחדים מאנשי הכנסייה הידועים לנו מקיסריה, אני מבקש לייחד את עיקר דברי לממשיכי התרבות היוונית ללא סייג, וזאת לא רק בשל הנתק שנוצר בשלב מוקדם למדי בין היהדות לבין הכנסייה. במרכז דיון זה יעמדו הנואמים ומורי הרטוריקה שפעלו בעיר, וזאת כביטוי נאמן למגמה אשר העמידה עיסוקים אלה במרכז עולם התרבות היווני בתקופה הנדונה.²⁵

המידע שלנו נובע בחלקו הגדול מן המקור העיקרי להיסטוריה התברתית והתרבותית של מזרח הקיסרות במאה הרביעית, ההתכתבות של ליבניוס (Libanius). התכתבות זו, על שפע מכותביה, מגלה את הקשרים הישירים והעקיפים בין אנשי רוח ואנשי עט בפרובינקיות המזרחיות של האימפריה

- 19 ראו: N.R.M. De Lange, *Origen and the Jews*, Cambridge 1978
- 20 לביבליוגרפיה טובה ראו: H.W. Attridge & G. Hata (eds.), *Eusebius, Christianity and Judaism (Studia Post-Biblica, Leiden 1982, 42)*
- 21 ראו לאחרונה: D. Mendels, *The Media Revolution of Early Christianity: An Essay on Eusebius's Ecclesiastical History*, Grand Rapids & Cambridge 1999
- 22 גייגר (לעיל, הערה 11), במאמר העברי, עמ' 16.
- 23 שם, עמ' 17.
- 24 לעניין זה ראו: F. Schemmel, 'Die Schule von Caesarea in Palästina', *Philologische Wochenschrift*, 45 (1925), pp. 1277-1280
- 25 על הנושא כולו בהקשרו הארץ-ישראלי ראו: גייגר, 'נואמים יוונים בארץ-ישראל', קתדרה, 66 (טבת תשנ"ג), עמ' 47-56, ואווכר קצר של נואמי קיסריה: שם, עמ' 55.

וממחישה באורח מרשים את חיי הרוח הערים של התקופה, ומשמשת בכך עדות נאמנה לחיותה ולהמשכיותה של התרבות הקלסית באזורנו.²⁶ אין זה מקרה שמקומה של קיסריה בולט בין המרכזים החשובים של תרבות זו. ליבניוס מדבר במילים מפורשות על היריבות שבין עירו, אנטיוכיה, המטרופולין הפוליטי והתרבותי של המזרח התיכון, לבין קיסריה, ואף עומד על כך שלקיסריה היו האמצעים החומריים להתחרות באנטיוכיה על טובי המורים ולמשוך אותם אליה.²⁷

מנואמי קיסריה בתקופה זו אנו מכירים את תספסיוס, מורו של גרגוריוס מנזיאנוס, ולפיכך כנראה פעיל בשנות הארבעים של המאה הרביעית, אשר זכה למצבת הלל מתלמידו, ואף היירונימוס תיאר אותו כרטור.²⁸ מעט מאוחר ממנו הוא אקקיוס,²⁹ אשר הורה את אמנות הנאום בפניקה, באנטיוכיה ובארץ-ישראל, כמעט בוודאות בקיסריה, בערך בשנים 361-365. נוסף על עיסוקו הרטורי הוא חיבר שירה אפית וחיבור בשם Okypous, היינו 'מהיר רגליים', תוארם הרגיל של סוסים אצל הומרוס. חיבור בשם זה אכן השתמר בידינו והוא מיוחס, שלא בדיון, ללוקיינוס,³⁰ אולם אין לדעת – ועל כל פנים לא כאן תוכל להתברר השאלה – אם חיבור דרמטי הומוריסטי זה זהה למוזכר כחיבורו של אקקיוס. אקקיוס היה מכותב, ידיד ויריב של ליבניוס, ובניו והתנו נשלחו ללמוד אצל הרטור הגדול באנטיוכיה. ההיסטוריון הלטיני אוטרופיוס, שפעל אף הוא בקיסריה, היה אחיינו של אקקיוס.³¹ לבסוף לא יהיה זה מיותר לציין שדבקותו של אקקיוס בדת הישנה לא הפריעה למסלול קידומו בימי הקיסר קונסטנטיוס השני; דבקות זו יש בה אולי כדי לחזק את הידוע לנו על נאמנותו לתרבות המסורתית. דרך אגב אזכיר גם שהוא היה בן דורו המדויק של הבישוף אקקיוס מקיסריה, אשר ירש את כסאו של אוסביוס וכתב את תולדות חייו של קודמו הגדול. אין בידינו לומר אם זהות השמות מעידה על קרבה משפחתית, היינו אם השניים היו דודנים ונקראו, כמנהגם הנפוץ של היוונים, על שם אותו סב.

נואם ארץ-ישראלי אחר, שאף הוא ככל הנראה מקיסריה, ואשר מוזכר גם הוא בהתכתבות של ליבניוס הוא הלפידיוס (Helpidius), אשר למד באתונה והשתקע לבסוף בקונסטנטינופוליס.³² מורי רטוריקה אחרים אשר מופיעים בהתכתבות של ליבניוס, כגון דיפלוס בנו של דנאוס, מתועדים רק כפעילים בארץ-ישראל, ואין כל ודאות שפעלו דווקא בעיר הראשית שבה, אם כי יש לכך מידה לא קטנה של סבירות.³³

גם על הסופיסטים פנגיריוס ופריסקיון, יש בידינו עדויות שפעלו לקראת סוף המאה הרביעית בארץ-

26 כלי העזר החשוב ביותר להבנת ופירוש המכתבים הוא עדיין O. Seeck, *Die Briefe des Libanius*, Hildesheim 1966 (Leipzig 1906)

27 Libanius 31.42 (ed. Foerster, III, p. 144)

28 A.H.M. Jones, J.R. Martindale & J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, I: A.D. 260-395, 28 RE², no. 1; R.A. Kaster, *Guardians of Language: The Grammarian and Society in Late Antiquity*, Berkeley 1974, no. 2

Society in Late Antiquity, Berkeley 1988, no. 268

29 PLRE, I, no. 6; RE², no. 3; RE Suppl., 8, s.v. Zweite Sophistik no. 8

30 Lucianus, VIII (LCL, pp. 356-377)

31 גייגר (לעיל, הערה 11), במאמר העברי, עמ' 17. וראו להלן, הערה 40.

32 RE, no. 4; RE Suppl., 8, ibid. no. 119

33 קסטר (לעיל, הערה 28), מס' 43, 49.

ישראל, ובדרך כלל נוטים לקבוע את קיסריה כמקום פעילותם.³⁴ כן ידועים לנו שני אנשים בשם יוהנס, האחד כנראה רטור בן המאה החמישית – שעליו עוד ארחיב להלן – והאחר גרמטיקוס בסוף המאה השישית מקיסריה, וככל הנראה הכוונה לקיסריה שבארץ-ישראל.³⁵ אוונגלוס מקיסריה, עשיר בן זמנו של יוסיטינינוס קיסר, ידוע לנו גם כעורך דין;³⁶ במקצוע זה עסק גם קסטור, מכותב של פרוקופיוס מעזה ולפיכך קודם בכשנות דור לאוונגלוס.³⁷

לבסוף יש למנות כאן שני נואמים מסתוריים משהו. בכרך השביעי של אוסף הרטוריקה היוונית של כריסטיאן וולץ מצויים שני חיבורים, האחד מבוא כללי והשני פירוש על תורת הסטסיס של הרמוגנס, היא התורה הרטורית המרכזית של התקופה, אשר מלמדת את הדרכים השונות של 'העמדת' נושא הנאום; בחיבור זה מגן המחבר באופן נמרץ על תורת הרמוגנס מפני מתקיפיה. ברונו קייל ייחס חיבור זה לרטור בשם יוהנס והראה שהוא נתלה במרבית דבריו ברבו, פאולוס ה'מפורסם' (ὁ πάλυς). לפי שחזור זה לכל הפחות אחד משני הרטוריקאים, אולם ככל הנראה שניהם, פעלו בקיסריה במאה החמישית, מקומה אם כן של אסכולה פרו-הרמוגניינית.³⁸

פרוטומה מקיסריה, אולי של מחבר הטרגדיות סופוקלס (ראו הערה 18)

אסכולה זו הייתה יריבתה של האסכולה הרטורית שבאנטיוכיה ואף השאירה את רשומה בתורת הרטוריקה הביזנטית. ייתכן מאוד שיש לזהות יוהנס זה עם יוהנס שהזכרתי זה עתה,³⁹ ואין זה משנה הרבה לענייננו שפאולוס ה'מפורסם' לא היה מפורסם כנראה אלא בעיני תלמידיו הנאמן, ושאינו ידוע כלל לרטורים אחרים. מכל מקום נראה לפי שחזורו של קייל – וכאן המקום להזכיר שקמו גם עוררים על דעתו – שבקיסריה פעלה אסכולה רטורית יוונית אשר מתוכה יצאו חיבורים תאורטיים בתורת הנאום,

אסכולה אשר הייתה נכבדת דיה להיות יריבתה של זו שבאנטיוכיה, המרכז הגדול והחשוב ביותר של רטוריקה ושל תרבות יוונית בכלל במזרח התיכון. אין צריך לומר שבעיר כזאת יכלו חכמינו, אם רק רצו, לטעום מטעמה של חכמת הנאום היוונית הן להלכה והן למעשה.

תחום ספרותי אחר שבו השתמרו בידינו יצירות חשובות משל בני קיסריה הוא ההיסטוריוגרפיה. כבר הזכרתי את אוטרופיוס, שחיבר בלטינית *breviarium*, היינו תקציר של ההיסטוריה הרומית, אותו הקדיש לקיסר ולגם בשנת 369. הזיהוי של אוטרופיוס כאחיינו של אקקיוס שנוי במחלוקת בין המלומדים, וכבר הבאתי את נימוקי בעדו במקום אחר.⁴⁰ כבר בסביבות שנת 380 תרגם בן

34 פנגיריוס: RE Suppl., 8, ibid. no. 211; PLRE, I, s.v.; פריסקיון: PLRE, I, s.v.; RE Suppl., 8, ibid. no. 225; J.R. Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, II: A.D. 395-527, Cambridge 1980, no. 74 [להלן: PLRE II].

36 Procopius, *Anecdota*, 30.18-20 (LCL, VI, pp. 352-354); PLRE, II, s.v.

37 PLRE, II, no. 3

38 B. Keil, 'Pro Hermogene', *Göttinger gelehrte Nachrichten*, 1907, pp. 176-222; G.A. Kennedy, *Greek Rhetoric idem, The Art of Rhetoric in the Roman World*; והשוו: *under Christian Emperors*, Princeton 1983, p. 116 300 B.C.– A.D. 300, Princeton 1972, pp. 619-624

39 PLRE, II, no. 47

40 גייגר (לעיל, הערה 11), במאמר העברי, עמ' 19-20. וראו גם: F.L. Müller, *Eutropii Breviarium ab urbe condita*; Eutropius, *Kurze Geschichte Roms seit Gründung (Palingenesia)*, Stuttgart 1995, pp. 4-5 את הזיהוי ללא היסוס, אך זאת תוך התעלמות מן הנימוקים שכנגד.

אחר של העיר, פייניוס (Paeanius), את החיבור ליוונית; תרגום זה – הראשון מבין שלושה לכל הפחות שנתחברו לספר – השתמר בידינו כמעט בשלמותו.⁴¹ תקצירו של אוטרופיוס מציין את אחת מנקודות השפל של ההיסטוריוגרפיה הלטינית, ובכך הוא מעיד על זמנו, ואילו יצירתו של תושב אחר של קיסריה היא נקודת שיא המעידה על השתמרותה של מסורת ההיסטוריוגרפיה הקלסית מבית מדרשו של תוקידידס עד שלהי העת העתיקה. כוונתי כמובן לחיבוריו של פרוקופיוס, ההיסטוריון החשוב של תקופת יוסטינינוס, בראש וראשונה המלחמות

(De Aedificiis) 'ה'בניינים' (De bello Gothico, De bello Persico, De bello Vandalico), אך גם 'ה'בניינים' (De Aedificiis) וה'אנקדוטה' (Anecdota, Historia Arcana). אין זה המקום לדון במכלול יצירה חשוב זה, ונסתפק בציון העובדה שההיסטוריון היווני החשוב ביותר משלהי העת העתיקה שחיבוריו נשתמרו בידינו היה בן קיסריה.⁴² לא אשוב ואכביר מילים על כך שיוצרים ויצירות כאלה אינם נולדים בחלל תרבותי ריק, ושניתן לשער את הרקע להשכלת המחברים וחיבור היצירות. אם כי אין אנהנו יודעים כמעט

שרידי התאטרון בקיסריה לפני השיפוץ (באדיבות מוזאון שדות יים לעתיקות קיסריה)

41 המהדורה הנגישה ביותר, מקור ותרגום זה מול זה, היא: H. Droysen, *Eutropii breviarium ab urbe condita cum versionibus graecis* (MGH Auctores Antiquissimi, 2), Berlin 1879

42 ראו עליו: Av. Cameron, *Procopius and the Sixth Century*, London 1985

דבר על נעוריו וחינוכו של פרוקופיוס, נקל לשער את החינוך וההשכלה שרכש בעירו,⁴³ ואשר באים לידי בטוי כה בולט בחיבוריו.

רטוריקה והיסטוריוגרפיה ודאי לא היו הסוגות הספרותיות היחידות שפרחו בקיסריה. כתובת מן העיר שפורסמה לפני שנים אחדות נחקקה לכבוד טיטוס פלוויוס מקסימוס הפילוסוף.⁴⁴ זהותו של האיש אינה ברורה, אולם זאת עדות חשובה, גם אם לא בלתי צפויה, לעיסוק בפילוסופיה בעיר.⁴⁵ זמן הכתובת הוא בין שנת 71 לבין שלטונו של פרובוס (276-282).

כתובת לכבוד
הפילוסוף טיטוס
פלוויוס מקסימוס
שנמצאה בקיסריה
(ראו הערה 44)
:תרגום:
וריוס סלוקוס
הממונה על הספינות
של הקולוניה
קיסריה [מכבד]
את טיטוס פלוויוס
מקסימוס הפילוסוף
פטרונו

ΤΟ ΦΛΟΜΑΞΙΜΟΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΟΝ
ΟΥΑΡΙΟΣ ΣΕΛΕΥΚΟΣ
ΚΟΥΡΑΤΟΡ ΠΛΟΙΩΝ
ΚΟΛΟ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ
ΤΟΝ ΠΡΟΣΤΑΤΗΝ

בשל חלקיותם, מקריותם וקוטועם של מקורותינו ובשל ריבויין של הערים בשם קיסריה אנו מתקשים לעתים קרובות לקבוע בוודאות באיזו קיסריה מדובר במקור זה או אחר. אביא כאן דוגמה הנוגעת לענייננו, ואשר דנתי בה בהרחבה לאחרונה.⁴⁶ פריסקיינוס, שהיה פעיל בקונסטנטינופוליס בסוף המאה החמישית ובראשית המאה השישית, ידוע בעיקר בשל חיבורו הגדול על תורת הדקדוק הלטיני,

43 השוו: שם, עמ' 6.

44 B. Burrell, 'Two Inscribed Columns from Caesarea Maritima', *ZPE*, 99 (1993), pp. 291-292

45 עדות עקיפה על עניין בפילוסופיה בקיסריה מספקת שתי פרטומות של פילוסופים, שנתגלו שם, ואשר ייתכן שעמדו בספריית העיר, ראו לעיל, הערה 18, והאיריים בעמ' 30, 31, 33.

46 J. Geiger, 'Some Latin Writers from the Greek East', *Classical Quarterly*, 49 (1999), pp. 606-612

החיבור החשוב מסוגו שנשתמר בידינו והנפוץ ביותר בימי־הביניים ובתקופת הרנסנס. מלבד זאת הוא חיבר גם שיר הלל לקיסר אנסטסיוס (491-518) וחיבורים לשוניים מיוחדים אחרים. ידוע לנו רק שמוצאו מעיר בשם קיסריה; הדעה – שהפכה ככל הנראה לנחלת הכלל – שהמדובר בקיסריה שבמאורטניה נסמכת רק על ההנחה שחזקה על מדקדק לטיני שמוצאו יהיה מן החלק המערבי, הדובר לטינית, של האימפריה. ניסיתי להראות שהשיקולים הקושרים אותו לקיסריה שבארץ־ישראל שקולים לכל הפחות לאלה שמבקשים לעשותו לבן המערב.

כתובת יוונית של ראש בית הכנסת בקיסריה, המאה השישית

תרגום: ברילוס, ארכיסינגוגוס [= ראש־הכנסת] ופרונטיסטס [= משגיח] בן יוטוס [או יוטוס או יהודה], עשה את מלאכת הפסיפס של הטרקלין על חשבונו

(באדיבות מוזאון שדות ים לעתיקות קיסריה)

(צילום: אהרן וגמן ז"ל)

בידי לאסוף על הידוע לנו על אנשי רוח יוונים בקיסריה, ולא דנתי בהיבטים חשובים אחרים של חיי רוח יווניים, כגון התאטרון – והרי יש בידינו עדויות מוצקות על היכרותו של רבי אבהו עם המתרחש בתאטרון של קיסריה.⁴⁷ כאמור דבריי עוסקים ברקע בלבד: אין כל ספק שחכמי קיסריה, אם ביקשו ללמוד חכמת יוונית, לא היה עליהם להרחיק נדוד.